

УДК 372.8:811.161.2

Лещенко Г. П.

ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ В 6-7 КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІЙНИМ ТА КОМПЕТЕНТІСНИМ ПІДХОДАМИ

У статті окреслено шляхи посилення комунікативної спрямованості вивчення частин мови, розглянуто сутність комунікативно-мовленнєвих завдань, їх роль у формуванні комунікативної україномовної компетенції учнів основної школи у процесі вивчення морфології, схарактеризовано систему вправ чинних підручників, доповнено їх ситуативними завданнями, що відповідає меті шкільного курсу української мови та компетентісному і комунікативно-функційному підходам. Основну увагу приділено визначенню типів ситуативних вправ, їхньому взаємозв'язку із структурними елементами уроку, цільовими настановами та групами комунікативних умінь, що формуються в процесі виконання цього типу завдань. Представлено зразки ситуативних завдань різних типів, які спрямовані на засвоєння морфологічної теорії, формування вмінь використовувати мовні засоби в нестандартних, змінених ситуаціях, власних висловлюваннях різних типів і стилів мовлення.

Ключові слова: комунікативна компетенція, комунікативні вміння, морфологічна субкомпетентність, функційне навантаження частин мови, мовленнєво-ситуативні завдання, ситуація спілкування, компетентісний, комунікативно-функційний підходи, мотивація навчальної діяльності, типи ситуативних завдань, система вправ.

В статье очерчены пути усиления коммуникативной направленности изучения частей речи, рассмотрены составляющие коммуникативно-речевых заданий, их роль в формировании коммуникативной украиноязычной компетентности учащихся основной школы в процессе изучения морфологии, охарактеризована система упражнений действующих учебников, она дополнена ситуативными заданиями, которые соответствуют цели школьного курса украинского языка и компетентностному, коммуникативно-функциональному подходам. Основное внимание уделяется определению типов ситуативных заданий, их взаимосвязи со структурными элементами урока, целевыми установками и группами коммуникативных умений, формирующимся в процессе выполнения этих заданий. Автор предоставляет образцы ситуативных заданий разных типов, направленных на усвоение морфологической теории, формирования умений употребления языковых средств в нестандартных, измененных условиях, собственных высказываниях разных типов и стилей речи.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, коммуникативные умения, морфологическая субкомпетентность, функциональная нагрузка частей речи, ситуативно-речевые задания, ситуация общения, компетентностный и коммуникативно-функциональный подходы, мотивация учебной деятельности, типы ситуативных заданий, система упражнений.

The article outlines ways to strengthen communicative purpose of studying the parts of speech in 6-7 grades of comprehensive school, the main components of communicative-and-speech tasks identified their role in shaping our communicative competence of secondary school students in the process of studying the morphology, described by a system of exercise of the existing textbooks, identified a General trend of linguistic, speech and not focus of the majority orientation exercises that allowed the author to offer a system of situational tasks that are appropriate to the objectives of the school course of Ukrainian language and competence and communicative-functional approach. The main emphasis is on identifying the types of situational tasks, their relationship to structural elements of the lesson, targets and groups of communicative skills, formed in the process of during the achieving these tasks. All tasks that have a communicative focus, the article is divided into three groups according to the purpose of use, type and stage of the lesson study morphological material. This exercise is aimed at the mastering language theory, the formation of skills and the use of self and service of parts of speech in their own statements under functional load (linguistic-verbal); exercises which aim to build their own statements (dialogue and monologue) with the use of the study of language material in different speech styles and genres (speech); exercises aimed at building their own statements on the basis of a particular situation without the support of the finished text (communicative, functional and situational). Each type of exercises is illustrated by examples of different types of situational tasks aimed at acquiring morphological theory, formation of skills in using language resources in a non-standard conditions, their own statements of different types and styles of speech.

Key words: communicative competence, communicative skills, morphological subcompetence, functional load of parts of speech, situational-verbal tasks, the situation of communication, competence and functional-communicative approaches, motivation of educational activity, types of situational tasks, the system of exercises.

Розділ «Морфологія» займає чільне місце у шкільному курсі української мови, оскільки його вивчають упродовж двох навчальних років. Крім того, він містить лінгвістичні засади опанування синтаксису

на морфологічній основі, має широкі можливості для засвоєння функційного навантаження кожної частини мови, вправного використання морфологічного ресурсу у власних висловлюваннях школярів. Сучасні нормативні документи спрямовують вивчення мови, передусім, як засобу спілкування, пізнання та впливу, формування комунікативної компетентності як результату навчання [13, с. 32; 15].

Основним засобом навчання є підручник, який повинен відповідати вимогам часу, мати чітку комунікативну спрямованість. Натомість чинні підручники в основному зорієнтовані на формування мовних і частково мовленнєвих умінь. Так, підручник С. Єрмоленко, В. Сичової [5] містить цікавий дидактичний матеріал, ігрові завдання (ребуси, кросворди), має великий соціокультурний потенціал (рубрики «Це цікаво», «Із бабусиної скрині»), але питома вага комунікативно зорієнтованих завдань становить менше 2% від усіх вправ підручника. Творчі завдання, які потребують використання виучуваних мовних явищ у власних усних і писемних висловлюваннях (9%), подано без окреслення мовленнєвих умов. Такі ж тенденції недостатньої кількості мовленнєво зорієнтованих завдань ми знаходимо в більшості чинних та альтернативних підручників [3]. Кращу картину спостерігаємо в підручнику за редакцією М. Пентилюк [12], у якому є навіть окреме умовне позначення ситуативних вправ, але їх кількість і повнота опису ситуації не є достатніми. Отже, *проблема* зумовлена соціальним замовленням суспільства на формування комунікативно спроможних випускників шкіл та можливостями його реалізації у шкільному курсі української мови.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження відбувався за декількома напрямками: шляхи формування комунікативної компетентності та мовленнєво-комунікативних умінь на уроках української мови в учнів основної школи (Л. Варзацька, Н. Веніг, О. Глазова, Н. Голуб, І. Гудзик, Т. Донченко, С. Єрмоленко, К. Клімова, І. Кучеренко, Л. Мамчур, Л. Мацько, М. Пентилюк, Т. Симоненко, Г. Шелехова та ін.), методика використання ситуативних завдань у процесі формування мовленнєво-комунікативних умінь (З. Большакова, Л. Варзацька, Л. Галаєвська, О. Глазова, Н. Голуб, Г. Лещенко, О. Мала, Л. Мельникова, В. Мельничайко, І. Нагрибельна, Н. Подлевська, Л. Шевцова, Г. Шелехова), використання інноваційних технологій у процесі вивчення розділу «Морфологія» (Т. Биконь, Н. Білокінь, Л. Варзацька, С. Дубовик, І. Кратасюк, А. Лисенко, С. Омельчук, О. Петрук, М. Плющ, О. Садовнікова, А. Ярмолюк). Проблема формування комунікативної компетентності як ключової та предметної належить до пріоритетних у сучасній українській лінгводидактиці, окремі її аспекти досліджували провідні вчені та цілі лабораторії [6], накопичено певний досвід, особливо в процесі проведення уроків розвитку мовлення [11;14;15].

Усі вчені визнають необхідність застосування ситуативних завдань на уроках різних типів для реалізації мети шкільного курсу української мови. Захищено дисертації, розроблено типологію ситуативних завдань [14], їх систему до вивчення багатьох розділів шкільного курсу, конспекти уроків з використанням цього виду вправ, виокремлено й методично обґрунтовано застосування ситуативного методу на уроках української мови [4]. Але ми повністю погоджуємося з автором статті «Ситуаційний метод на уроках української мови в школі» Н. Голуб, яка зазначає, що шкільні підручники й посібники з лінгводидактики не пропонують чіткого механізму системного впровадження методу на уроках мови, бракує спеціально розроблених для вчителів збірників ситуацій для навчання української мови на комунікативних засадах [4, с. 19]. Нові розробки, присвячені упровадженню інноваційних технологій на уроках морфології [1; 2], пропонують конспекти різних типів уроків з морфології, зокрема й інтегрованих, з використанням пошукової діяльності, роботи в парах, малих групах, методу «ПРЕС», «Гронування», гри «Редактор» та інших інтерактивних завдань. Але жоден етап уроків не містить вправ на розв'язання, аналіз чи моделювання ситуації спілкування. Цікаві технології навчання морфології розробляє С. Омельчук (урок-дослідження, урок наукового міркування), які передбачають розв'язання проблемних ситуацій, містять комунікативний компонент [10], утім вони спрямовані насамперед на формування мовної компетентності. Ефективні мовленнєві вправи містять дидактичні матеріали, підготовлені Мельничайками [9], але в них також відсутні ситуативні завдання. Отже, аналіз методичної літератури та нормативних документів засвідчив необхідність подальших досліджень шляхів посилення комунікативної спрямованості шкільного курсу української мови, укладання системи ситуативних завдань до розділу «Морфологія».

Мета статті полягає у виявленні методичних особливостей використання ситуативних завдань за компетентнісним та комунікативно-функційним підходами, в уточненні їх типології та розробці системи вправ і завдань, які будуть сприяти реалізації поставлених перед учителями освітніх завдань.

Ми вбачаємо розв'язання проблеми у поєднанні специфічних принципів навчання морфології та сучасних нормативно визначених підходів з наданням пріоритету функційно-комунікативному, текстоцентричному, компетентнісному.

Специфічними комунікативно спрямованими вважаємо наступні напрями: урахування системного характеру мови, опанування морфології у взаємозв'язку з іншими розділами шкільного курсу (синтаксисом, лексикологією, стилістикою тощо), що дозволить формувати відповідні субкомпетентності у взаємозв'язку; вивчення мовних одиниць у єдності змісту, форми і функцій на основі текстів різних типів і стилів мовлення, що сприятиме свідомому оволодінню мовою, доречному використанню у мовленні виучуваних частин мови; опора на знання про частини мови, отримані і початкових класах, вивільнить час для виконання творчих завдань, використання інтерактивних технологій на всіх етапах вивчення морфології; інтеграція різних видів діяльності (пізнавальної, ігрової, мовленнєвої, об-

разотворчої, художньо-словесної), що дозволить формувати сталі вміння й навички використання частин мови в нестандартних змінених умовах; використання ситуативних завдань у процесі оволодіння мовною теорією, показ функційного навантаження кожної частини мови, формування вміння вживати частини мови у мовленні; формулювання мети уроку за всіма програмовими змістовими лініями, що сприяє взаємопов'язаному формуванню складових частин комунікативної компетентності, робить урок насиченим, цілеспрямованим.

Пропонуємо формулювання комплексної мети до однієї з тем вивчення іменника за компетентнісним та комунікативно-функційним підходами. **Тема:** Іменник як частина мови

Мета: *Мовний компонент* – систематизувати й поглибити знання про іменник як частину мови, отримані в початковій школі, його лексичні, морфологічні і синтаксичні особливості, синонімічні та антонімічні відношення, особливості вживання в різних стилях мовлення.

Мовленнєвий компонент – формувати вміння створювати власні висловлювання відповідно до комунікативного завдання, зосереджувати увагу на осмисленні прочитаного, почутого, висловлюваного, збагачувати мовлення учнів іменниками, розвивати уміння в всіх видах мовленнєвої діяльності.

Соціокультурний компонент – розширювати уявлення учнів про красу і багатство природи рідного краю, ознайомити з малими фольклорними жанрами, правилами спілкування, етикетними нормами (формулювання відповідно до текстового матеріалу підручника або спеціально дібраного вчителем).

Діяльнісний компонент – удосконалювати вміння систематизувати, порівнювати, аналізувати мовні явища та складники ситуації спілкування, працювати в колективі, логічно й послідовно висловлювати свої думки.

Засобом формування мовних і мовленнєво-комунікативних умінь можуть слугувати ситуативні завдання, які допомагають надати мовному завданню або вправі комунікативної спрямованості, об'єднати мовну, мовленнєву та соціокультурну змістові лінії, зробити процес навчання української мови цілеспрямованим і вмотивованим.

Класифікація ситуативних завдань, запропонована Л. С. Шевцовою [14], є ґрунтовною, враховує дидактичний, психологічний і методичний аспект. Ми ж у своєму дослідженні як основний вибрали цільовий аспект ситуативних завдань Цю типологію можна було б конкретизувати, виокремивши спеціальні типи завдань на розвиток умінь у кожному виді мовленнєвої діяльності. Але вважаємо це не зовсім доцільним, оскільки ситуативні завдання мають комплексний характер (і здебільшого їх розв'язання передбачає взаємозв'язок репродуктивних і продуктивних видів мовленнєвої діяльності, усну й писемну форму, аналіз і синтез), забезпечують єдність складових частин комунікативної компетентності тощо.

Усі комунікативні завдання залежно від мети виконання і специфіки використання граматичного матеріалу, застосування розумових дій можна умовно розподілити на три групи: 1) *мовно-мовленнєві вправи*, спрямовані на оволодіння мовною теорією, формування загальнонавчальних і мовних умінь знаходити виучувані явища в текстах, класифікувати їх, а також на вдосконалення мовленнєвих умінь уживання частин мови у власному мовленні; 2) *мовленнєві*, спрямовані на побудову власних діалогічних і монологічних висловлювань різних жанрів, типів і стилів мовлення з використанням засвоєного граматичного матеріалу; 3) *власне комунікативні*, спрямовані на продукування мовлення у змінених нестандартних ситуаціях, які розвивають креативність мислення і мовлення учнів.

I. (Мовно-мовленнєві завдання). **Вправи, спрямовані на оволодіння мовною теорією, формування умінь вживати самостійні і службові частини мови у власному мовленні.** До цієї групи належать рольові ігри «вчитель – учень», що мають на меті роз'яснення граматичних явищ, усвідомлення лексичних, морфологічних та синтаксичних особливостей частин мови, їх функційного навантаження. Як правило, вони передбачають парну форму роботи, і адресатом мовлення є сусід за партою або вчитель. До цієї ж групи ми зарахували інтерактивні форми виконання вправ «Навчаючи, вчуся» або роботу в малих групах, у яких потрібно пояснити, як саме треба виконувати завдання. Наведемо приклади завдань.

Завдання (розвиток діалогічного мовлення, робота в парах).

Рольова гра «Учитель і учні» має пропедевтичне значення, відбувається на початку уроку. Клас ділиться на «вчителів» та «учнів». Учителі пояснюють, що таке іменник і перевіряють розуміння пояснення за допомогою запитань. «Учні» слухають пояснення і відповідають на запитання.

Мета мовлення «вчителя» – пояснити «учням», що таке іменник і які його головні ознаки.

Адресат – «учень».

Форма – усний монолог.

Тип мовлення – розповідь з елементами роздуму.

Стиль – науковий.

Мета мовлення «учнів» – розповісти, що таке іменник, відповідаючи на поставлені запитання «вчителя», прослухавши його пояснення.

Адресат – «вчитель».

Адресант – ти сам, учень 6-го класу.

Форма – усний діалог.

Стиль – науковий.

Вправи і завдання такого типу використовують на уроках вивчення нового матеріалу або закріплення чи узагальнення і систематизації знань.

II. (Мовленнєві завдання). **Вправи, спрямовані на побудову власних висловлювань із використанням виучуваного мовного матеріалу в певних стилях та жанрах мовлення.** Здебільшого це вправи на основі поданих текстів, які слугують базою для побудови власних висловлювань. Це конкурси і змагання, які передбачають групову форму роботи. Адресат мовлення – учні класу (читачі, слухачі, члени журі тощо). Крім текстів, опорою для мовленнєвої діяльності та вирішення комунікативних завдань є словосполучення чи речення, які будуть доречні в певній ситуації. Іноді до вправ такого типу подають план-підказку, інструкцію до виконання тощо. Наступна вправа ілюструє взаємопов'язаний розвиток умінь діалогічного й монологічного мовлення на сучасному і цікавому для учнів дидактичному матеріалі.

Завдання (робота в групах).

Ситуація спілкування: Уяви, що ти працюєш у туристичній агенції «Пори року». Наближаються зимові канікули, а тобі і твоїм товаришам-колегам доручили скласти рекламний проспекти зимового відпочинку у вашій місцевості. Використовуючи опорний матеріал та добираючи свої прикметники, складіть рекламний текст (4-6 речень) про переваги активного зимового відпочинку у вашому краї.

Адресат мовлення – люди, які не були у ваших краях, які не знають, де і як провести святкові дні.

Адресант – ти сам, працівник туристичної агенції і твої колеги.

Мета мовлення – допомогти незнайомим людям спланувати свій відпочинок, запросити їх до своєї місцевості, показати неповторність і красу рідного краю.

Тип мовлення – розповідь з елементами опису.

Обсяг – 5-6 речень.

Жанр мовлення – рекламний текст.

Матеріал для роботи:

Іменники – край, зима, сніг, ліс, музей, ляльковий театр, вулиці, настрої, сюрпризи, подарунки, Дід Мороз, Снігуронька, ковзани...

Прикметники – весела, святкова, славетний, чудовий, краєзнавчий, мальовничі, гостинний, прекрасна...

Дієслова – приїхати, відпочивати, святкувати, відвідати, подивитися, завітати, зустріти...

У вправах такого типу наявні елементи проектної діяльності. Роботу над формуванням мовних, мовленнєво-комунікативних умінь організують комплексно, реалізуються всі змістові лінії програми.

III. (Власне комунікативні або комунікативно-функційні завдання). **Вправи, поштовхом до виконання яких є уявні ситуації без опори на готовий текст.** До опису мовленнєвої ситуації іноді додають опорний матеріал (словосполучення, ключові слова, завдання – інструкції, репліки-стимули). До цієї групи ми зарахували і роботу з ілюстративним матеріалом (малюнки, кадри з мультфільмів, фотографії). Завдання такого типу мають здебільшого індивідуальний характер, вони є завершальними, не пов'язаними безпосередньо з граматичним матеріалом.

Завдання «Сенкан» (розвиток писемного монологічного мовлення за опорами).

Ситуація спілкування: Уяви, що ти східний поет, який складає сенкани, мешкаєш у країні Частини Мови. Тобі доручили скласти особливий вірш на честь Прислівника, але так, щоб не образити інші частини мови.

Адресат – мешканці країни Частини Мови, учні класу.

Адресант – ти сам, поет, який складає сенкани.

Мета спілкування – користуючись пам'яткою, скласти вірш про Прислівник, його ознаки і роль у мовленні.

Тип мовлення – розповідь з елементами опису.

Форма мовлення – писемний монолог (вірш у прозі).

Обсяг – 5 рядків.

Вправи третьої групи мають великі можливості щодо використання міжпредметних зв'язків з дисциплінами різних циклів. Такі завдання завжди мають узагальнювальний характер.

Аналіз нормативних документів, чинних підручників, лінгводидактичної літератури та практики вивчення частин мови у 6-7 класах засвідчив актуальність і перспективність посилення комунікативної спрямованості у викладанні граматики, реалізації компетентнісного та комунікативно-функційного підходів, створення системи ситуативних завдань. У процесі дослідження були визначені теоретичні засади такої роботи, здійснена класифікація вправ, розроблені комунікативні завдання для вивчення всіх самостійних частин мови, які доповнюють методичну систему вправ чинних підручників. Перспективним вважаємо подальше дослідження ролі комунікативних завдань у процесі вивчення службових частин мови, розділів «Лексикологія», «Синтаксис та пунктуація», створення наскрізної системи комунікативних вправ для початкової, середньої та старшої школи тощо.

Література:

1. Биконь Т. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови в системі компетентнісної освіти / Т. Биконь // УМЛШ. – 2013. – №6. – С. 45–49.
2. Білокінь Н. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови (7 клас) в умовах компетентнісної мовної освіти / Н. Білокінь // УМЛШ. – 2013. – №6. – С. 50–53.
3. Глазова О. Рідна мова : Підручник для 6 кл. загальноосвітніх закладів / О. Глазова, О. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2006. – 288 с.

4. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі / Н. Голуб // УМЛШ. – 2013. – № 7. – С. 18–24.
5. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : Підручник для 6-го кл. / С. Єрмоленко, В. Сичова. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.
6. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали круглого столу) // УМЛШ. – 2012. – №4 – С. 51–65.
7. Кучеренко І. Зміст уроку української мови в аспекті комунікативного спрямованої освіти / І. Кучеренко // УМЛШ. – 2013. – №7. – С. 7–13.
8. Лещенко Г. П. Комунікативні завдання у системі вивчення морфології у 6-7 класах загальноосвітніх шкіл / Г. Лещенко // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. – 2010. – Вип. 18. – С. 243–248.
9. Мельничайко В. Я. Українська мова. Дидактичні матеріали з української мови для 6 класу / В. Я. Мельничайко, О. І. Мельничайко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – 112 с.
10. Омельчук С. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи / С. Омельчук // Проблеми граматики і лексикології української мови. Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія 10. – 2012. – Випуск 9. – С. 217–220.
11. Пентиліук М. І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови / М. І. Пентиліук // Укр. мова і л-ра в школі. – 1999. – №3. – С. 8–10.
12. Рідна мова : Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів / за заг. ред. М. І. Пентиліук. – К. : Освіта, 2006. – 272 с.
13. Українська мова. 5 – 9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // УМЛШ. – 2013. – №1. – С. 32–54.
14. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленевих ситуативних завдань : Методичний посібник / Л. С. Шевцова. – Житомир, 2004. – 94 с.
15. Шелехова Г. Зміст і структура оновленої програми з української мови для основної школи крізь призму сучасних підходів / Г. Шелехова // УМЛШ. – 2013. – №2. – С. 60–64.